

Т. М. Мирошніченко
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального процесу
Національного університету "Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого" (м. Харків)

УДК 343.131

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ПРИНЦИПІВ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Розглянуто проблемні питання визначення поняття принципів кримінального процесу і способів їх закріплення в законодавстві. На основі дослідження співвідношення понять "принцип", "закон" і "закономірність" обґрунтовується необхідність узгодження з принциповими положеннями звичайних правових норм.

Ключові слова: принципи, сутність, закон, закономірність.

Повна відсутність у кримінально-процесуальному законі визначення поняття "принципи кримінального процесу" спонукала багатьох вчених-процесуалістів впродовж значного часу займатись розробкою цієї проблеми. Дослідженню сутності принципів, їх системи та класифікації в науці присвячені праці вітчизняних та зарубіжних процесуалістів: Ю. П. Аленіна, С. А. Альперта, О. С. Барабаша, В. П. Бож'єва, М. М. Гродзинського, С. О. Гриненко, Ю. М. Грошевого, А. А. Давлетова, Т. М. Добровольської, В. С. Зеленецького, О. В. Капліної, Л. Д. Кокорева, В. Т. Маляренка, В. І. Мариніва, М. А. Маркуш, М. М. Михеєнка, В. Т. Нора, В. В. Попелюшка, О. В. Смирнова, А. Р. Туманянц, О. Г. Шило та ін. І це не випадково, оскільки такий інтерес зумовлений практичним значенням правильного розуміння суті і призначення принципів процесу. Дослідження вбачається не тільки в тому, що кожне рішення правозастосувальника, що приймається з порушенням їх вимог, підлягає скасуванню. В ґносеологічному плані значення принципів сприяє правильному розумінню змісту звичайних правових норм. Нерідко доцільність і порядок їх практичного застосування визначається через норму-принцип. Порада "не довіряти" окремо взятій, безвідносно до конкретних обставин справи, статті КПК в таких випадках є цілком доречною.

Наприклад, ст. 4 КПК містить вимоги до суду, прокурора, слідчого, органу дізнання в межах своєї компетенції порушити кримінальну справу, застосувати усі передбачені законом засоби до встановлення події злочину, осіб, які винні у вчиненні злочину, і до їх покарання. Це є загальним правилом. Але на конкретну ситуацію, наприклад, коли слідчий, суддя чи дізнавач були очевидцями злочину або брали участь у затриманні підозрюваної особи, він не поширюється, оскільки це суперечить принципу об'єктивного дослідження обставин справи, закріпленому у ст. 22 КПК.

Значення принципів як норм вищого ступеню нормативності у порівнянні зі звичайними правовими нормами проглядається також у тій ролі, яку вони відіграють у ході подолання прогалів у законодавстві. Будучи своєрідними ціннісними орієнтирами, принципи використовуються у випадках правозастосування за аналогією. Вони вносять впорядкованість також і при субсидіарному правозастосуванні (цивільний позов у кримінальному процесі), сприяють

правильному тлумаченню правових норм.

Але найбільш суттєвою властивістю принципів кримінального судочинства є те, що вони характеризують рівень захищеності прав і свобод людини і, таким чином, мають чітку гуманістичну спрямованість. На цю обставину звертають увагу більшість вчених. О. В. Капліна справедливо зазначає, що забезпечення прав і законних інтересів особи в кримінальному судочинстві істотним чином зумовлюється інтеграцією правової системи нашої держави в систему основних цінностей, закріплених міжнародно-правовими актами про захист прав людини ... Тому тлумачення норм кримінально-процесуального права також необхідно здійснювати з урахуванням багатого досвіду міжнародного співтовариства, набутого перш за все в процесі функціонування Європейського суду з прав людини, і тлумачення ним норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. [1, с. 127, 255].

Принципи спрямовують кримінально-процесуальну діяльність на вирішення завдань, поставлених державою перед кримінальним судочинством, тому що змістовно завдання кримінального судочинства (ст. 2 КПК) складаються із норм-програм, які на загальнотеоретичному рівні вважаються більш нормативними за будь-які інші норми, вони і підпорядковують собі норми-принципи, а не навпаки [2, с. 15]. Ю. М. Грошовий, мабуть, справедливо у переліку положень Загальної частини майбутнього КПК спочатку називає завдання кримінального провадження, а вже потім — принципи кримінального судочинства [3, с. 103–104].

Термін "принцип" в перекладі з латинської означає "початок", "основа". Широке розуміння принципу як основи, "початку становлення буття" слугувало причиною наявності в юридичній літературі численних дефініцій принципу права. В одних визначеннях звертається увага на те, що принцип — категорія об'єктивна [4, с. 42–68], в інших — юридичний принцип трактують як основну ідею і навіть поняття, яке висловлює сутність права [5, с. 23]. Деякі вчені акцентують увагу на тому, що принципи є сферою правосвідомості, правової ідеології і науки [6, с. 194].

Не дивлячись на різні підходи у процесуальній науці до розкриття суті принципу, можна вважати загальноприйнятним розуміння його як найважливішого правового положення, що визначає природу, демократичні засади, систему кримінально-процесуальної діяльності і відносин, відтворює найважливіші закономірності кримінально-процесуальної діяльності конкретної суспільно-економічної формації.

Одним із напрямків дослідження принципів у юридичній науці є їх нормативність. Найбільш актуальним у цьому зв'язку є питання про те, чи є принципи ідеями, які "витають у повітрі" (суспільстві), чи це положення, закріплені у нормативно-правових актах. Значною мірою такий стан проблеми зумовлений відсутністю термінологічної "оснащеності" даної категорії у законі. Термін "принцип" законодавець майже не застосовує. У ст. 8 Конституції України він вживається лише щодо словосполучення "верховенство права". Не виділені також принципи окремою главою у КПК. Чи є такий стан речей перепорою задля досягнення ефективності в забезпеченні державою прав і свобод людини?

Вважаємо, що ні, і досвід Російської Федерації є тому підтвердженням. На думку окремих російських вчених, законодавець допустив помилку, коли закріпив у КПК главу "Принципи", тоді як до часу прийняття Кодексу проблема принципів не була вирішена на теоретичному рівні. Як результат: проголошенню змагальності всього процесу наразі не відповідають реалії чинного типу кримінального процесу. Він залишився змішаним, оскільки зберіг елементи, притаманні розшуковому процесу [7, с. 95].

Головним, на нашу думку, є не окреме формулювання основних положень і, навіть, не використання терміну “принципи” щодо них. Важливим повинно бути закріплення відповідного положення в Конституції України — Основному Законі, більшість статей якого є основоположними, принциповими щодо законодавства в цілому. При відсутності регулювання на найвищому законодавчому рівні принципами кримінального процесу слід вважати тільки ті закріплені у законі положення, які, по-перше, узгоджені по суті; по-друге, збігаються за ідейним напрямком; по-третє, мають законодавчий механізм впровадження в практику застосування; по-четверте, послідовно, несуперечливо реалізуються на всіх або окремих стадіях процесу.

Тому не може з цих позицій вважатись за принцип диспозитивність, оскільки у кримінальному процесі, на відміну від цивільного, особа не взмозі вільно розпоряджатись своїми правами через публічний (офіційний) характер кримінального процесу. Значною мірою “втрати” особи від дії принципу публічності надолужуються за рахунок покладеного на посадових осіб кримінального судочинства обов'язку застосувати норми, що становлять зміст інших принципів кримінального процесу: забезпечення обвинуваченому права на захист, презумпції невинуватості, недоторканності особи, інших.

Загальновідомо, що принципи діють у процесі як своєрідні цільові установки. В умовах урегульованості суспільних відносин вони виступають і як ціннісні орієнтири в проблемних ситуаціях правозастосування (за аналогією закону, субсидіарному правозастосуванні), і як вимога соціально-необхідної поведінки посадових осіб під загрозою скасування в противних випадках їх рішень у звичайних умовах процесу.

Саме такий підхід законодавця можна спостерігати на прикладі ст. 370 КПК “Істотні порушення кримінально-процесуального закону”. Аналіз змісту цієї статті свідчить про те, що в ній відбиваються у характерних ознаках більшість принципів кримінального судочинства (всебічність, повнота і об'єктивність дослідження обставин справи, забезпечення обвинуваченому права на захист, мови судочинства, безпосередності, інші). Красномовним свідченням наміру законодавця реально впливати на захист особи у кримінальному судочинстві є, по-перше, наявність “штрафної” санкції щодо правозастосувальника, який допустив такі порушення, що, навіть, не перешкодили, а лише “могли перешкодити суду постановити законний, обґрунтований і справедливий вирок чи постанову” (п. 1 ст. 370 КПК); по-друге, закріплення суттєвого порушення кримінально-процесуального закону як підстави і для апеляційного, і касаційного провадження у справі (ст. 398 КПК).

Значення принципів у сфері кримінального судочинства як норм вищого ступеня нормативності у порівнянні з іншими, звичайними кримінально-процесуальними нормами тим не менш неспівставне з соціальною цінністю прав особи, закріплених у Конституції України. Права особи завжди “вищі”, ніж принципи діяльності відповідних посадових осіб у ході їх реалізації (ст.ст. 3, 87, 64 Конституції). За допомогою принципів процесу людина, громадянин здійснює свої конституційні права. Тому законодавцю варто завжди оцінювати ступінь втручання в правову сферу задля того, щоб у ході правозастосування, керуючись принципами судочинства, не звести нанівець саме право.

Як приклад такого підходу слід навести п. 4 ч. 1 ст. 45 КПК, у відповідність з яким участь захисника при провадженні дізнання, досудового слідства і розгляді справи у суді першої інстанції є обов'язковою, коли санкція статті, за якою кваліфікується злочин, передбачає довічне ув'язнення. Якщо в усіх інших випадках обов'язкової участі захисника така позиція щодо певних категорій осіб (недостатньо захищених, “біологічно слабких”) може бути визначена як гуманна, бо надає гарантії

захисту від необґрунтованого обвинувачення, то в даному випадку — навпаки: перешкоджає людині вільно користуватись своїм правом захищатись особисто.

З гносеологічної точки зору важливим є те, що категорія “принцип” тісно пов’язана з категоріями “закономірність” і “сутність”. Однопорядковий характер цих понять дає підстави визначити юридичний принцип через закономірності розвитку суспільства і права або через сутність і головний зміст останнього. Сутність і закон не тотожні, але однопорядкові філософські поняття. Такі ж близькі поняття “закон” і “принцип”: закономірність відтворює зв’язок між явищами, їх сутностями, а принцип концентрує властивості, головний зміст кожного із співвідносних явищ. Таким чином, принцип у філософському значенні є теоретичним узагальненням найбільш типового, що констатує і відтворює закономірність, покладену в основу пізнання.

У юридичній літературі висловлювались думки щодо принципів як “беззаперечних” правових положень [8, с. 27].

Принципові положення, однак, не виключають наявності винятків. Більш того, вони об’єктивно обумовлені, передбачають їх як “розумні” і, таким чином, підкреслюють загальне правило. Так, принцип всебічного, повного і об’єктивного дослідження обставин справи обмежений заборонаю допиту як свідка захисника обвинуваченого. Проведення у справах приватного обвинувачення виключає дію принципу публічності, а принцип законності не розповсюджується на правозастосування за аналогією.

У філософській та юридичній літературі міститься достатньо переконливе обґрунтування відповідних висновків. Сутність його зводиться до того, що закономірністю, з якою тісно пов’язане поняття принципу, є особливий стан закону в необхідному процесі, обумовлений впливом протидіючих факторів, що викликають прояв його у певній мірі, відповідно до характеру і ступеня впливу цих факторів.

Закономірний процес, що протікає у просторі і у часі, таким чином, складається з груп законів-тенденцій, що кінець-кінцем обумовлює те, що з урахуванням протидіючих сил він проявляється не фатально-прямолинійно, а у вигляді деякого загалу, підсумовуючи також тимчасові відхилення, що виникають [9, с. 38].

Дискусійним у науці залишається питання про наявність у кримінальному процесі принципів, притаманних окремим стадіям. Одні автори вважають, що принципами є такі відправні положення, які мають прояв в усіх стадіях [10, с. 49], інші вбачають дію деяких з них в окремих стадіях, а всіх разом — в стадії судового розгляду справи [11, с. 79].

Кримінальний процес, як і всі інші, протікає у часі та просторі. Він є системою стадій, які послідовно змінюють одна одну і мають визначене коло задач, підсумкових документів, суб’єктів, що беруть у ньому участь. З точки зору філософії, елементи досліджуваної системи (стадії) — це різноманітні причинно-наслідкові зв’язки, які обумовлюють особливості прояву загальних закономірностей щодо даної “системи параметрів”. Тому логічно буде стверджувати, що відповідному виду відносин (стадій) притаманні свої закони, відтворені у відомих сутнісних характеристиках — принципах. Так, принцип змагальності діє в повній мірі тільки у судових стадіях. Дію принципу безпосередності обмежено в стадії досудового розслідування, а принцип гласності тут майже повністю виключено. Але всі вони діють у стадії судового розгляду справи.

Нормативні властивості принципів, імператив, закладений в них, визначаються в юридичній літературі усіма авторами. Але залишаються розбіжності з приводу способів нормативного закріплення принципів права. Продовжуються дискусії з приводу того, чи можна вважати принципи такими загальними положеннями, які не одержали прямого відображення в законі, а лише виводяться із змісту його

норм.

Кримінально-процесуальний закон не містить конкретних вказівок щодо того, які з його положень є принципами судочинства. Це дозволяє будувати систему, враховуючи ті чи інші принципи процесуального закону (в юридичній літературі їх кількість визначається від 4 до 38). Виходячи із нормативного характеру принципів процесу, необхідно враховувати, що форма закріплення їх в законі може бути різною. Одні принципи безпосередньо виражені в конкретних правових нормах, наприклад, здійснення правосуддя тільки судом (ст. 15 КПК), гласність судового розгляду справи (ст. 20 КПК); інші можуть впливати з ряду процесуальних норм, наприклад, змагальність процесу (ст.ст. 16¹, 261, 264, інш. КПК), публічність (ст.ст. 4, 29, 45, 53¹, 47 КПК).

Враховуючи викладене, принципи кримінального процесу можна визначити як закріплені у законі визначальні фундаментальні положення щодо закономірностей і найбільш суттєвих властивостей кримінального процесу, які обумовлюють їх значення як засобу для захисту прав і свобод людини і громадянина, а також для врегулювання діяльності органів та посадових осіб, які ведуть кримінальний процес.

Вважаємо, що найбільш прийнятною є класифікація принципів залежно від їх поширюваності на галузі права: загальноправові, загальнопроцесуальні та кримінально-процесуальні.

Загальноправові принципи закріплені в Конституції України та відображені в галузевому законодавстві. Їх дія поширюється на всі галузі права. До них відносять принципи верховенства права, справедливості, рівності громадян та держави перед законом і судом, законності, інші.

Загальнопроцесуальні — це ті, що діють у всіх галузях процесуального права та закріплюють фундаментальні положення становища особи, забезпечують законність і ефективність процесуальних процедур. До них можна віднести принципи здійснення правосуддя тільки судом; незалежність суддів та підкорення їх тільки закону; всебічного, повного й об'єктивного дослідження обставин справи; змагальності сторін; гласності судового розгляду справи; безпосередності; національної мови судочинства.

Кримінально-процесуальні принципи діють лише в межах кримінального процесу. До них слід віднести принцип особистої недоторканності, забезпечення обвинуваченому права на захист, презумпції невинуватості, публічності [12, с. 53].

Список використаних джерел

1. Капліна, О. В. Правозастосовне тлумачення норм кримінально-процесуального права [Текст] : [монограф.] / О. В. Капліна. — Х. : Право, 2008. — 296 с.
2. Беспалько, І. Л. Система принципів кримінального процесу та проблема їх класифікації [Текст] : [монограф.] / І. Л. Беспалько. — Х. : Фінн, 2011. — 213 с.
3. Грошевий, Ю. М. Концептуальні засади побудови проекту кримінально-процесуального кодексу України [Текст] / Ю. М. Грошевий // Збірник наукових праць за матеріалами II Міжнародної науково-практичної конференції “Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики”. — Одеса : Фенікс, 2010. — Т. 2. Кримінальний процес, криміналістика, оперативно-розшукова діяльність та судова експертиза. — С. 103–106.
4. Демидов, І. П. Принципы советского уголовного процесса [Текст] / И. П. Демидов // Курс советского уголовного процесса / под ред. А. Д. Бойкова, И. И. Карпеца. — М. : Юрид. лит., 1989. — С. 42–68.
5. Мотовиловкер, Я. О. О принципах объективной истины, презумпции невинности и состязательности процесса [Текст] : [учеб. пособ.] / Я. О. Мотовиловкер. — Ярославль : Изд-во Ярославского гос. ун-та, 1978. — 95 с.
6. Томин, В. Г. О понятии принципов советского уголовного процесса [Текст] / В. Г. Томин // Труды ВШ МООН РСФСР, 1965. — Вып. 12. — С. 194–202.
7. Давлетов, А. А. О понятии принципов, действующих в правовой сфере [Текст] / А. А. Давлетов // Правоведение. — 2008. — № 2. — С. 92–103.

8. *Борисов, Г. А.* О понятии принципов, действующих в правовой сфере [Текст] / Г. А. Борисов // Проблемы социалистической законности. — Х., 1981. — Вып. 7. — С. 24–30.
9. *Светлаев, В. Д.* Закон-тенденция [Текст] / В. Д. Светлаев // Актуальные проблемы исторического материализма. — М. : Юрид. лит., 1971. — С. 37–41.
10. *Алиев, Т. Г.* Основные начала уголовного судопроизводства. Практика применения нового УПК РФ [Текст] / Т. Г. Алиев, Н. А. Громов. — М. : Книга Сервис, 2003. — 144 с.
11. *Тырчев, И. В.* Принципы советского уголовного процесса [Текст] : [учеб. пособ.] / И. В. Тырчев. — М. : Изд-во ВЮЗИ, 1983. — 240 с.
12. Кримінальний процес [Текст] : [підручн.] / за заг. ред. Ю. М. Грошевого та О. В. Капліної. — Х. : Право, 2010. — 607 с.

*Рекомендовано до друку кафедрою кримінального процесу
Національного університету “Юридична академія України імені Ярослава Мудрого”
(протокол № 1 від 5 вересня 2011 року)*

Надійшла до редакції 14.09.2011

Мирошніченко Т. Н. Актуальные вопросы определения понятия принципов уголовно-процессуальной деятельности

Рассмотрены проблемные вопросы определения понятия принципов уголовного процесса и способов их закрепления в законодательстве. На основании исследования соотношения понятий “принцип”, “закон” и “закономерность” обосновывается необходимость согласования с принципиальными положениями обычных правовых норм.

Ключевые слова: принципы, сущность, закон, закономерность.

Miroshnichenko, T. M. Actual Issues of Definitions of Criminal Procedure Principles'

This article examines the problematic issues of definition of the principles of criminal procedure and methods of their consolidation in the legislation. The necessity of accordance with fundamental provisions of ordinary principles of law substantiates on the grounds of investigation of concepts “principle” and “regularity”.

Key words: principle, essence, law, regularity.

